

Vincentas DROTVINAS
Vilniaus pedagoginis universitetas

IŠ ŽODŽIO *MOKINYS* ISTORIJS

Man Veliuonos mokiniai gromatėlę rašė
Iš Antano Juškos „Dainų“

Termino *mokinys* autorystė paprastai siejama su Jono Jablonskio vardu. Radęs Antano Juškos žodyne pavyzdį *Jautis dar mokinys*, t. y. *jį mokina arti*, Jonas Jablonskis pirmasis pradėjęs vartoti šį žodį ne tik „jaučio, pratinamo arti“, bet ir „mokyklą lankančio vaiko ar jau-nuolio“ reikšme (žr. toliau). Tačiau *mokinio* kelias į švietimo termi-niją ir dabartinę vartoseną nebuvo toks tiesus ir paprastas, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Iš tikrųjų šio termino istorija yra kur kas senesnė ir sudėtingesnė, o drauge ir įdomesnė.

Specialaus termino mokslą einančiam vaikui, paaugliui įvardyti prireikė tada, kai jaunimo mokymas buvo pradėtas institucionali-zuoti, t. y. kai XVI a. antroje pusėje Lietuvoje pradėjo veikti pirmo-sios pradinės mokyklos. Kaip žinome, pirmoji mokykla buvo įsteigta 1397 m. prie Vilniaus katedros. Mokyklos buvo steigiamos prie baž-nyčių. 1528 m. Vilniaus kapitula ragino steigti prie bažnyčių pradi-nes mokyklas ir laikyti lietuviškai mokančius vikarus, kurių pareiga buvo mokyti vaikus. Tačiau paprastai mokydavo vargonininkai ar zak-ristijonai, dažnai lenkai, tik kiek pramokę lietuvių kalbos. Pirmųjų mokyklų mokiniai būdavo ir bažnyčios patarnautojai, giedodavo baž-nyčios chore ir pan. Mokiniui, kaip ir mokyklai, mokytojui, įvardyti iš pradžių lietuviškų terminų nebuvo. Tad mokinys buvo vadinamas skolintais iš lenkų kalbos žodžiais *žakas*, *žekas*, *žekelis*¹. Pirmą kartą

¹ *žekas* lenk. *żak* „bažnytinės mokyklos mokinys; paauglys giedotojas“, plg. *żeke-lis*, lenk. *żaczek*. Lenkų kalba šį žodį, kaip ir daugelį kitų religijos terminų, yra gavusi per čekų kalbą (plg. *žak*) iš liaudinės vulgariosios lotynų k. žodžio *diacus*, *diaconus*. Žodis *жак* „bursos mokinys, giedotojas“ yra buvęs senojoje rusų ir ukrainų kalbose (žr. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка в четырех томах. Том II. Издание второе стереотипное. Москва: Прогресс, 1986, 34).

terminą *žekas* randame Martyno Mažvydo Katekizme: *Hei Wespatis wiſaky ant ſjmaniu ſuſimilkiet Kunigump ſjekump ſjmanes tremkiet*. Skolinys *žekas* plačiai vartotas ir Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. rankraštiniuose bei spausdintuose vokiečių–lietuvių kalbų žodynuose, tiesa, drauge su sinonimais, pavyzdžiui, *Schüler žekas Szuilokas* *Lexicon Lithuanicum* 77; *Schüler. Mokintinis, iô. M. Žekas, ko. M. Szulokas, ô. M. ka, ôs. (-ê -ês)* *F. Clavis Germanico-Lithvana* III (495–507) ir pan. Lietuvoje *žekas*, kaip matyti iš pavyzdžių, turėjo ir daugiau sinonimų: šalia retesnio *škalinis* (žr. toliau) buvo paplitę ir kiti žodžiai, kaip *studentas*, *učnius* (lenkų *uczeń*). Simonas Daukantas žodžiu *žekas* aiškino hibridą *šuilokas*, plg. *Kožnam vienam pamokslai čia duoti, didžiai pride-ra, ypačiai šuilokams (žekams), paskutinį kartą į šuilę (iškalą) einan-tiems* (cit. pagal „Lietuvių kalbos žodyną“ 15, 1993, 323). Čia pridursi-me, kad Daukantas (taigi XIX a. viduryje) nebuvo suradęs lietuviškų atitikmenų lenkų kalbos žodžiams *szkola*, *szkołarz*, *szkolnik* ir pan.²

Taigi lietuvių rašto paminkluose polonizmas *žekas* nebuvo vienin-telis šios sąvokos pavadinimas. Būta ir jo lietuviško pakaito *mokinys*. Anksčiausiai žodis *mokinys* randamas Konstantino Sirvydo „Trijų kal-bų žodyno“ pirmajame leidime: *žak / scholaſticus, diſcipulus, žiekas mokinis*, SD₁ (208), plg. dar *żaczek / tyro tyrunculis, žiekielis; żakowski / scholaris, žieku* (ten pat). Greičiausiai tai buvo vienas pirmųjų pa-ties Sirvydo sukurtų naujadarų. Nors žodžio *mokinys* daryba, kaip rodo tolesnė jo istorija, ir dėsninga, tačiau Sirvydo *mokiniui* tebuvo lemtas trumpas gyvenimas. Jo nepaplitimą lietuvių kalboje galime matyti iš to, kad jau žodyno 1642 m. leidime vietoj *mokinis* teranda-me *szkalinis: szkolny / literarius, Scholaſticus, Szkalinis* SD₃ (436), *Scholaſticus (Scholaris, Szkalinis)* (518), dėl darybos pamato plg. *szka-la: Szkola / Schola, Academia, Szkala* SD₁ (179), *Szkola / Schola, Szkala* SD₃ (436). Čia reikėtų pridurti, kad Sirvydo žodyne yra ir *mokinio* variantas *mokytinis: Kuśnierczyk / tyro huius opificij mokitinis kuśnie-rius* SD₁ (69); *Malarczyk / tiro huius opificij, mokitinis malariaus* SD₁ (76); *Vczeń / Diſcipulus. Mokitinis* SD₁ (184); *Krąſamowski vczeń /*

² *Didysis lenkų–lietuvių kalbų žodynas* 3. Parengė Giedrius Subačius, Vilnius, 1996, 174.

Declamator / Mokitinis gražios iškaltos SD₃ (128); *Vczeń / Discipulus. Mokitinis SD₃* (453), plg. *Króľomowstwo / Krafomowfka nauka / Rhetorica, Eloquentia. Graży kalba / gauři kalba* (ten pat).

Mokytinis (mokintinis) fiksuojamas nuo Mažvydo raštų iki pat XX a. vidurio, ypač dažnai randamas XVII–XVIII a. rankraštiniuose ir spausdintuose Mažosios Lietuvos žodynuose, pavyzdžiui, *Junger. Pafuntinnis, iô. M. Mokintinnis* II 503, *Lehrling mokintinis* Lex (58); F. Pretorijaus *Lehrjung Mokintinnis, ês. (=io. –V. D.)* M. II (654), 1728 m. rankraštiniame vokiečių–lietuvių kalbų žodyne (Hallėje) *Mokintinis* (59₂₆), *Mokintinis* (prirašyta šalia *Jungfer, Jumprowa Prowa* (134₄₁), *Lehrling Mokintinis* (150₂₀); J. Brodovskio *Lehrjung Mokintinis* (762), *Jünger Christi (discipulus) Mokitinis, Pafuntinis, Jüngerin Mokitinė* (764); *Lehrjung Mokintinis* (860), *Lehr Mägdlein Mokitinė* (860); P. Ruigio *Mokitinis, ino, m der Lernende, Schüler, Lehrbursch* (89), *Jünger, Klauftytojis, ojo m. Mokitinis, nio. II* (217), *Lehrjung, Mokintinis, nio, m. II* (241), plg. taip pat K. G. Milkaus žodyne. Šis žodis perkeltas ir į Nesselmanno „Lietuvių kalbos žodyną“ (1851), randamas ir F. Kuršaičio žodynuose, pavyzdžiui:

Jünger, der Lehrling. mokintinis, die J. Christi, Kristaus mokitinei (1870, 672);

Lehrling, der, mokintinis, io beim Handwerker, auch bursch (1874, 18); *mokitinis, -io Sbst. Lehrling. Schüler, in der Bibel die Jünger Christi, Johannis* (1883, 260).

Įdomu pažymėti, kad Mažosios Lietuvos XVIII a. rankraštiniame vad. Krauzės žodyne šalia *Discipel mokintinis* (123₁₀), *Lehrling mokintinis* (323₃) randame taip pat ir žodį *mokinys: Jäger Jung. Jiegerjungs mokinys* (278). Tai antrasis, šalia K. Sirvydo žodyno, šio žodžio fiksavimas.

Vis dėlto *mokinys* nepaplitęs, nes neįstengė atsispirti *mokintinio, mokitinio* ir nelietuviškų sinonimų konkurencijai. Todėl vargu ar *mokinys* dėl savo nepaplitimo dera šalia veikėjų pavadinimų su būdvardiniu afiksu *-no- *kalinys, kurtinys, pasiuntinys*, kurie, pasak istorinės žodžių darybos specialistų, buvo plačiai vartojami nuo XVI–XVII a.³

³ A m b r a z a s S. *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*, Vilnius, 1993, 127–128.

Kaip rodo tolesnė šio lietuviško termino istorija, *mokinys* užsikonservavęs dūlėjo žodynų puslapiuose praktiškai nežinomas ir nevartojamas nuo XVII a. pirmosios pusės iki XIX a. pabaigos.

XIX a. pabaigoje lietuviškas žodis *mokinys* vėl iškyla prieš mūsų akis. Prie jo atgimimo daug prisidėjo Jonas Jablonskis, radęs šį žodį Antano Juškos lietuvių kalbos žodyne ir jo užrašytose „Lietuviškose dainose“. Štai Jablonskio pateiktoje „Lietuvių kalbos žodyno“ medžiagoje skaitome:

mokinys, mokinį

1) Veljūnōs, Vilnjaus *mokineĩ* (ученики) rašė J. d.

2) apie jautį mokomą arti

3) Jis da tebēr mokinys Šl. онъ ещѣ состоитъ въ ученики (darbo dar nemoka, mokos drauge su kitais, nepratęs gerai dirbti, etc.).⁴

„Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje bene gausiausias šaltinis yra Antano Juškos dainos:

Mokinej gieda, vargonai gaudžia J.d. 1216.

Kam tau tu pyragų? Mokiniuj pašerti.

Kretingos mokinej gromata raše. J. d. 1560 (Alsėdžiai).

Veliuonos mokiniai žinužes rašė. J. d. 712.

Iš Vılńniaus mokinej žiną papiešė. J. d. 963.

Velūnōs mokinėj taj ma pasakė. J. d. 1012.

Plg. dar *Su kunigėlejs, su mokinėlejs, su margajs vargonėlej's [pailaidosiu]*. J. d. 1216.

Mokinio atsiradimas šalia *Veliuonos* suprantamas žinant, kad Veliuonoje veikė viena seniausių Lietuvoje mokyklų, įkurta jėzuitų bene 1579 m. prie bažnyčios, pastatytos 1421 m.

Daugiau pavyzdžių iš A. Juškos žodyno:

Mokinỹs, mōkinia, m.; -nė, -nės, -f.

ученикъ, ученица; uczeń, uczenica

Kurs mōkos mokslą, tas mokinys

Jautis dar tas mokinỹs, t. y. jin mokina arti.

Mokinys gizelis, kurs pats dar nesiuva. Kup (= Kupiškis).

⁴ J a b l o n s k i s J. Lietuvių kalbos žodynui medžiaga. Raidės L-M. – Lietuvos mokslų akademija. Rankraščių skyrius. F 99–5.

Iš Mykolo Miežinio žodyno (1894):

Mokinys, v. mokĭtinis, m. ė. f. māceklis, e, uczeń-, -ica, terminator. ученик.

Taigi žodis *mokinys* XIX a. antroje pusėje buvo jau gana paplitęs: retai vartojamas žodis vargu ar taptų dainos žodžiu. Daiktavardis *mokinys* greičiausiai buvo gana plačiai žinomas ne tik dainose paminėtose vietovėse, nors, kaip matėme, dar nebuvo spėjęs išstumti *žeko* ir kitų svetimybų, antra vertus, paplisti jam kiek kliudė ir sinonimiškai vartojamas *mokytinis*.

Tačiau kaip ir kada įsigalėjo žodis *mokinys*? Paprastai A. Juška užrašinėjo tuos žodžius, kuriuos išgirdavo iš gyvosios žmonių kalbos. Todėl veikiausiai *mokinys* buvo pačių žmonių vartotas žodis.

Jonas Jablonskis apie žodį *mokinys* yra rašęs bent du kartus. Pirmą sykį jis „Varpo“ 1904 m. Nr. 1 vartojamą žodį *mokytinis* taiso žodžiu *mokinys*, pabrėždamas, kad *mokinys* yra „paprasčiausias žmonių kalbos žodis“⁵. Antrą sykį Jablonskiui taisyti šį žodį teko bemaž po ketvirčio amžiaus Viktoro Kamantausko žodynėlio recenzijoje⁶. Todėl visi, kas skaitė Jablonskio kalbos taisymus ir kas jų paisė, susidarė pamatuotą išvadą, kad *mokinys* ne tik Jablonskio įteisintas, bet gal ir sukurtas žodis. Nepriklausomybės metais *mokinys* įsigalėjo kaip mokyklos terminas ir visuotinai paplito. *Mokinio* skirtumą nuo *mokytinio* ir pastarojo žodžio vartojimo *inteligentas* reikšme yra aptarę ir vėlesni kalbininkai⁷. Dabar *mokinys* ir bažnyčios kalboje bus išstūmęs *mokytinį*⁸.

⁵ Jablonskis J. Kalbos dalykai (Rašomosios kalbos kritika). – *Rinktiniai raštai* 2, Vilnius, 1959, 62.

⁶ Jablonskis J. Mūsų kalbos žodynėlio dalykai. Atskiri pastebėjimai dėl V. Kamantausko „Trumpos kalbos netaisyklingumų ir barbarizmų žodynėlio“ (Kaunas, 1928). – Ten pat, 485–486. Beje, ten kalbama ir dėl žodžių *apaštalas* ir *mokytinis* reikšmių ir vartosenos.

⁷ „<...> **mokytinis, -iai** visų pirma Šv. Rašto kalboje yra Kristaus mokinys. Dabar vienur kitur šiuo žodžiu yra vadinamas ir inteligentas“. – *Kalbos patarėjas*. Paruošė L. Dambrauskas, redagavo A. Salys ir Pr. Skardžius. Kaunas: Lietuvių kalbos draugijos leidinys, 1939, 78.

⁸ Skardžius P. Naujojo Testamento vertimų lietuvių kalba. – *Lituanistikos darbai* 4, 1979, 65–110; taip pat jo *Rinktiniai raštai* 3: Bendrinės kalbos kultūra, Vilnius, 1998, 519–566.

Pastaraisiais dešimtmečiais šitokią jo kilmės versiją įtvirtino Jablonskio mokslinio paveldo tyrinėtojas ir, skyrium imant, jo leksikos taisymų populiarintojas Algirdas Sabaliauskas. Jis atkūrė Jablonskio dialogą su Panevėžio apylinkių artoju, iš kurio kalbininkas išgirdęs žodį *mokinys*, vartojamą jaučio, pratinamo arti, reikšme, ir pradėjęs jį vartoti „mokslą einančio, mokyklą lankančio vaiko ar jaunuolio“ reikšme. Anot Sabaliausko, *mokinys*, kaip ir *mokykla*, galima sakyti, yra mūsų didžiojo kalbos puoselėtojo Jono Jablonskio žodžiai⁹.

Taigi taisyti *mokytinį* į *mokinį*, kaip teigia Arnoldas Piročkinas¹⁰, Jablonskiui iš tikrųjų nereikėjo: *mokinys* buvo dokumentuotas mūsų žodynuose jau kone trys šimtai metų... Jablonskis ne sykį yra citavęs „senį Daukšą“, Sirvydą ir kitus autorius, tačiau ankstyvųjų žodžio *mokinys* užrašymų galėjo ir nežinoti. Senieji, ypač rankraštiniai, žodynai buvo jam sunkiai prieinami, be to, kaip žinome, pats Jablonskis svarbiausiuoju kalbos taisymų šaltiniu laikė gyvąją, šnekamąją žmonių kalbą. Tad dėl šio vieno žodžio istorijos nežinojimo neturėtume Jablonskiui priekaištauti, juoba jį smerkti ar kėsintis atimti iš jo žodžio *mokinio* autorystės pirmumo teisę. Juk Jablonskis atskyrė žodžių *mokytinis* ir *mokinys* reikšmes, įteisino žodžio *mokinys* vartoseną, perspėjo dėl netinkamo polinkio vartoti *mokytinį* „inteligento“ reikšme ir tuo prisidėjo prie žodžio *inteligentas* įsigalėjimo.

Ar mes šiandien žinome visų dabartinėje kalboje vartojamų žodžių pirmuosius užrašymus, jų žodžių reikšmės kaitos vingius ir pan.? Tikrai reikėtų apgailestauti, kad „Lietuvių kalbos žodyne“ (8, 1970, 322) žodžio *mokinys* istorija pateikta tik nuo A. Juškos žodyno, t. y. nuo XIX a. antrosios pusės. Juk nutylėjus pradinį šio žodžio gyvavimo laikotarpį, pajauninamas kur kas senesnis mūsų kalbos žodis, drauge, kaip ir kitais panašiais atvejais, kiek iškreipiamas žodžio tikrojo gyvenimo vaizdas.

Termino *mokinys* istorija – dar vienas priminimas, kaip mums panašiais atvejais praverstų įvairiopus senųjų autorių, rankraštinio žo-

⁹ Sabaliauskas A. *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*, Vilnius, 1994, 226–227; Sabaliauskas A. *Žodžiai keliauja*, Kaunas, 1993, 100–102.

¹⁰ Piročkinas A. *Jono Jablonskio kalbos taisymai*, Kaunas, 1986, 62.

dynų leksikos studijos, pagaliau, kaip reikalingas istorinis (senujų raštų) žodynas ir kiti istorinės leksikologijos tyrimai.

FROM THE HISTORY OF THE WORD *MOKINYS* (PUPIL)

Summary

It is usually supposed that the term *mokinys* was first recorded by Antanas Juška in the second half of the 19th century and that it was approved by Jonas Jablonskis.

This article provides some data that the word *mokinys* was already given in the dictionary of Konstantinas Sirvydas in the 17th century and in the manuscript of the dictionary from Lithuania Minor, the so called German-Lithuanian dictionary of Krause in the 18th century.

Vincentas DROTVINAS
Vilniaus pedagoginis universitetas
Ševčenkos g. 31, 2009 Vilnius
E. paštas erdve@vpu.lt

Gauta 2001 10 11